

شیوهای نادر از تبرک و شفابخشی در متون عرفانی

محمد ابراهیم ایرج پور*

◀ چکیده:

از آنجا که در ادبیات و فرهنگ این مرز و بوم، عرفان و تصوف اسلامی بیشترین گستره و حجم را به خود اختصاص داده است، بررسی و تحلیل همه جانبه آن از دریاست‌هایی است که بر دوش پژوهندگان و ادبای ماست. در این راستا، گونه‌ای نادر از تبرک، کرامت و شفابخشی از خلال متون عرفانی انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت.

به کرات خوانده‌ایم که پیران عرفانی به سبب قوت و قدرت باطنی و پرداختن مداوم به روح خویش، می‌توانند در نفوس اشخاص، مریدان حتی اشیاء و طبیعت اثرگذار باشند. این تأثیر گاه از راه نگاه و نظر (آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند) و گاه با دعا و توجه قلبی است که غالباً به همت تعبیر شده است (همت طلب از باطن پیران سحرخیز) و در مواردی نیز مشایخ تصوف برای تیمن، دست یا انگشت بر سر و روی شخصی می‌کشیدند.

اما نوع نادر و شگفت از تبرک و شفابخشی- که موضوع این مقاله است- آن بوده که گاه عارف «آب دهان» خود را به دهان مرید یا اندامی که مبتلا به درد و بیماری بوده، می‌رسانده است و نتایجی شگرف و دیرباور از این «آب دهان» حاصل می‌شده است. این نوع از تبرک به ندرت در آثار صوفیه دیده می‌شود و در متن مقاله به قدر وسع، شواهد آن جمع‌آوری و تحلیل گردیده است. در این مقاله، کوشیده تا ریشه‌های تاریخی این نوع از کرامت پیدا شود که نمونه‌های متعدد در زندگی حضرت رسول (ص) و یک نمونه از حضرت مسیح (ع) نیز در انجیل نشان داده شده است.

* استادیار دانشگاه پیام نور مرکز اردستان / irajpour20@yahoo.com

در نگاه اسطوره‌ای، آب دهان با آب حیات قابل انطباق است و شواهد شعری متعددی نیز در دست است که آب دهان را با آب حیات در یک ردیف می‌نهد که همگی در اصل مقاله موجود است.

◀ کلیدواژه‌ها:

آب دهان، تبرک، شفابخشی، متون عرفانی، حضرت رسول(ص).

مقدمه

کرامات عرفا، همواره به دلیل نوعی هنجارگریزی و شگفت‌آفرینی مرموز، برای خوانندگان متون عرفانی، دارای جذابیت و لذتی روحانی بوده است. اگر بپذیریم که شعر، رستاخیز کلمات است، با تأمل در کرامات عرفا، می‌توان به این نتیجه رسید که این دست از اعمال نیز نوعی رستاخیز در اعمال و رفتار است. بنابراین، نوع لذتی که ما از شعر درمی‌یابیم، با گونه‌ی لذتی که از مطالعه کرامات برای خواننده ایجاد می‌شود، یکسان و از یک مقوله است؛ اگرچه معیارهای رستاخیزی در شعر و کرامت همانندی ندارد.

اگرچه امروزه خوانندگان متون عرفانی از مطالعه کرامات لذت می‌برند، به دلیل داشتن ذهن و ضمیری کاملاً عقل‌مدار، غالباً به این اعمال با حیرتی توأم با ناباوری می‌نگرند، در حالی که کثرت کرامات در آثار گذشتگان و پرداختن به موضوع کرامت به شکل‌های مستقل در کتاب‌های عرفانی مانند شرح‌التعرف (۳/۹۵۶-۹۹۶)، رساله قشیری (ص ۶۲۲-۶۹۵)، نفحات الانس (ص ۱۷-۲۳) و بسیاری دیگر، نشان می‌دهد که این موضوع در بین پیشینیان، امری پذیرفته و امکان‌پذیر بوده است.

کرامات، اشکال و انواع مختلفی دارد ولی گونه‌ای نادر و شگفت‌از تبرک و شفابخشی که موضوع این مقاله است، آن بوده که گاه عارف، «آب دهان» خود را به دهان مرید یا اندامی که مبتلا به درد و بیماری بوده، می‌رساند و نتایج شگرف و دیرپاوری از این (آب دهان) حاصل می‌شود. این نوع از تبرک به ندرت در آثار صوفیه دیده می‌شود، و در این مقاله، در حد توان شواهدی جمع‌آوری شده است. در مجال

حاضر، ابتدا نمونه‌های یافت شده این کرامت را از کتب عرفانی مورد بررسی قرار می‌دهیم و سپس به ریشه‌یابی چنین عملی در زمان‌های گذشته خواهیم پرداخت. چنان‌که در عنوان مقاله درج شده، آب دهان عرفا گاه جهت تبرک و گاه برای شفا و درمان به کار می‌رفته، بنابراین ما شواهد موجود را در طی این دو عنوان بررسی خواهیم کرد:

۱. تبرک با آب دهان

در متون عرفانی به ندرت شاهد نمونه‌هایی هستیم که عامه مردم یا مریدان، مشتاقانه آب دهان مرشد یا بزرگ روحانی را مایه تبرک خویش کرده‌اند. نمونه‌ای مشهور از این عمل را در تاریخ جهانگشای جوینی ذیل خروج تارابی می‌خوانیم که چون کار تارابی بالا می‌گیرد و جماعت بسیاری که او را صاحب مقامات معنوی می‌دانستند، به زیارت او می‌آیند، تارابی بر بالای بام می‌رود «و آب از دهن بر ایشان می‌بارید، به هر کس که رشاشه‌ای از آن می‌رسید، خوشدل و خندان باز می‌گشت.» (۸۷/۱)

اما در متون عرفانی، گاه آب دهان مرشد باعث می‌شود تا مرید، قرآن را از بر شود یا به راحتی آن را از بر بخواند، که در این جا به ذکر یک نمونه اکتفا می‌کنیم و نشانی شواهد دیگر ذکر می‌شود:

«پیره عین‌الدین اهری گفت که پدر من پیره صادق به حضور شیخ-قدس سرّه- آمد و پیره عیسی را- که پدر منکوحه من است- با خود بیاورد و حال آنکه این پیره عیسی در آن وقت کوچک بود و نابالغ. چون دستبوس شیخ-قدس سرّه- دریافتند، اشارت کرد تا عیسی به حضرت شیخ آمد. شیخ سه نوبت آب دهن مبارک در دهان عیسی کرد. عیسی آن شب بخفت. چون بامداد برخاست، تمام قرآن یاد داشت و الی یومنا هذا- که سال تألیف است- قرآن از ظهر القلب می‌خواند، لیک امی است و حروف نمی‌داند، اما اگر چشم بر هم می‌نهد انگشت بر هر آیتی که می‌خواهد از مصحف می‌نهد و اگر چشم باز می‌کند، نمی‌داند و نمی‌تواند نهادن.» (صفوة الصفا، ۳۵۰) ۳

در تحلیل این کرامت به چند مورد باید اشاره کرد، یکی اینکه پیره عیسی به عنوان شخصی حاضر و زنده در زمان مؤلف کتاب، به این کرامت جنبه عینی و پذیرفتنی

می‌دهد تا فی‌المثل کراماتی که در تذکرها در مورد عارفان قرون گذشته به نگارش درآمده است. نکته دیگر آنکه خواندن و نوشتن به طور معمول و طبیعی نیاز به معلم و ممارست چندین ساله دارد و نهایتاً این گونه آموختن که به علم رسمی نامبردار شده، با فکر و ذهن انسان در ارتباط است؛ اما علم در اندیشه عرفانی، نوری است که از جانب خداوند به قلب بنده مؤمن عطا می‌شود و این حدیث مشهور نبوی: «لیس العلم بکثرة التعليم و إنما هو نور یقذفه الله تعالی فی قلب من یرید الله ان یرید» (منیة المرید، ص ۱۶۷؛ الحق المبین، ص ۵) ناظر به این موضوع است. ابن بزاز درباره پیره عیسی می‌نویسد: «قرآن از ظهر القلب می‌خواند.» او شاید ناخواسته با درج عبارت «ظهر القلب» اشاره به همین حدیث معروف و به عبارت بهتر به این باور و اعتقاد مسلم عرفانی دارد که علم را خداوند به قلب عارف عطا می‌کند.

در مواضع دیگری می‌توان دید که گاه دانشمندان یا شاعرانی مشهور با آب دهان یا لقمه‌نانی از انبیا و اولیا تبرک جسته‌اند و به این وسیله علم و حکمت و شاعری به آنان عطا شده است. برای نمونه، فخرالزمانی در تذکره خود آورده است که حافظ هیچ استعدادی در شاعری نداشت تا جایی که مایه ریشخند دیگران بود، پس در ماه رمضان به آستانه باباکوهی پناه برد و در شب بیست و سوم ماه مبارک در خواب «شاهسواری به نظرش درمی‌آید که از نعل مرکب او تا ساق عرش نور بلند می‌شده، روی مبارک به ایشان می‌نماید و می‌گوید که ای حافظ برخیز که مراد تو بر آوردیم و لقمه‌ای در کمال سفیدی از دهن مبارک خود بر آورده به دهن حافظ می‌نهد و می‌فرماید که ابواب علوم بر تو گشاده گشت.» (تذکره میخانه، ص ۸۷) در این نمونه، صرف نظر از صحّت و سقم تاریخی این واقعه، نسبت چنین کرامتی در باب خواجه شیراز شاهد مدعاست.

نمونه جالب دیگر در ارتباط با جلال‌الدین دوانی، فیلسوف و دانشمند معروف قرن نهم دیده می‌شود که پدرش از مریدان شاه نعمت‌الله ولی بوده: «مروی است که حسب الالتماس مولانا سعدالدین محمد، پدر مولانا جلال‌الدین، حضرت ولایت منقبت [شاه نعمت‌الله ولی]، آب دهان مبارک در دهان مولانا جلال‌الدین دوانی انداخته لا جرم او را بر علما ترقی و تقدّم روی نمود.» (ترجمه احوال شاه نعمت‌الله ولی، ص ۱۸۳)

یا این نمونه در مورد امیر خسرو دهلوی که در *نفحات الانس* آمده است: «به اشارت شیخ نظام‌الدین صحبت خضر را علیه السلام دریافته است و از وی التماس آن نموده که آب دهن مبارک خود در دهان وی کند. حضرت خضر(ع) فرموده: «این دولت را سعدی برد» خسرو با خاطر شکسته به خدمت شیخ نظام‌الدین آمده است و صورت حال باز نموده. شیخ نظام‌الدین آب دهان خود در دهان وی انداخته است و برکات آن ظاهر شده، چنان که نود و نه کتاب تصنیف کرده است.» (نفحات الانس، ص ۶۰۷) در *اشترنامه* منسوب به عطار نیز شاهی دیگر بر این تبرک می‌توان یافت:

دست من بگرفت آن شاه جهان در دهان من فکند آب دهان
گفت ای عطار پر اسرار من لایقی در دیدن انوار من
(ص ۶۷)

فخرالدین علی صفی نیز از این عمل، حکایتی طنز پرداخته، و در ضمن مناظره میان شاعران خراسان و سمرقند آورده است: «شاعری مهمل گوی، پیش ایشان [شعرای سمرقند] گفت که: دوش خواجه خضر- علیه السلام- را به خواب دیدم که آب دهان مبارک در دهان من انداخت، ایشان [شعرای خراسان] گفتند: غلط دیده‌ای. خضر می‌خواسته که تف در روی و ریش تو افکند، تو دهان باز داشته و در دهان تو افتاده.» (لطائف الطوائف، ص ۲۳۷)

در بررسی این گونه از کرامت یعنی ارتباط آب دهان اولیا با عطاء علم یا طبع شاعری به معتقدان و مریدان به دو نکته باید اشاره کرد: نخست اینکه ویژگی و نمود هر گونه کرامت و معجزه‌ای، ناسازواری و ناسازگاری با عقل است و به دلیل سبب‌سوزی آشکار در این اعمال، اساساً از این امور، هیچ‌گونه تحلیل منطقی و عقلانی هم نمی‌توان به دست داد. نکته دیگر آنکه اگر قرار باشد توجیهی برای این گونه کرامت وجود داشته باشد، باید بر منطق و باورهای عرفانی متکی باشد. در اکثر آثار عرفانی به اینکه انسان نمودار عالم کبیر است، اشاره شده است. آب در طبیعت مایه حیات دانسته شده و در وجود انسان نیز که دو سوم آن را آب تشکیل داده، می‌توان آب دهان را

نمود و نشانی از سرچشمه حیات در جسم دانست. از دیگر سو در اندیشه حکما و عرفا، مایه حیات روح و جان، علم است. چنان که ناصر خسرو گوید:

تن به جان زنده است و جان زنده به علم دانش اندر کان جانت گوهر است
(دیوان ناصر خسرو، ص ۳۳)

یا در تذکرة الاولیا از قول شیخ ابوعلی ثقفی می‌خوانیم: «علم، حیات دل است و نور چشم از ظلمت جهل». (ص ۶۵۲) البته منظور از این علم در سنت عرفانی، علمی است که راهبر به سوی خدا باشد و گرنه به قول سعدی «علمی که ره به حق ننماید، جهالت است». (غزل‌های سعدی، ص ۵۹) بنابراین، از طرفی آب دهان را که نمودی از مایه حیات جسم است، با علم که مایه حیات دل و جان محسوب می‌شود، در امر حیات بخشی مشابه می‌یابیم و از دیگر سو، عارفانی که روح خود را اعتلا بخشیده‌اند، جسمشان نیز به واسطه روح، متعالی است و از جان و جانان در آن اثر است. مولانا نیز در مثنوی خود ناظر به همین موضوع سروده است:

پس بزرگان این نگفتند از گزاف جسم پاکان عین جان افتاد صاف
گفتشان و نفسشان و نقششان جمله جان مطلق آمد بی‌نشان
(دفتر اول، ۲۰۰۰-۲۰۰۱)

با این مقدمات، آب دهان که نمادی از مایه حیات در بدن انسان یا عالم صغیر است، از کام و دهان اولیایی که جسمشان نیز به قول مولانا «جمله جان مطلق» آمده، آیا نمی‌تواند در جان مریدان، احیاگر روح باشد و علم را- که پیش‌تر دیدیم نقش حیات جان و دل دارد- به مریدان هدیه دهد؟

۲. شفا بخشی با آب دهان

در اکثر شواهد به دست آمده از چنین کرامتی، بیش از جنبه تبرک آن، شاهد درمان بیماری و برطرف ساختن امراض گوناگون توسط آب دهان عارفان هستیم و در این میان درمان بیماری‌های چشمی و شفا دادن نابینایان با روش مزبور، بیشتر از همه به چشم می‌خورد. در این نمونه‌ها نیز، گاه کوران مادرزاد بدین وسیله بینا می‌شوند و گاه کسانی

که به بیماری‌های چشمی سخت مبتلایند، شفا می‌یابند. اینک نمونه‌ای چند از مقامات ژنده‌پیل:

– «عمر کوشک» گفت: وقتی به صاغو رسیدیم، ترکمانی را بیاوردند به هر دو چشم نابینا، گفت: پسر من فرمان یافت و از گریستن نابینا شدم. شیخ الاسلام آب دهن خود بر چشم او مالید. دیگر روز هر دو چشم او روشن گشته بود به قدرت خدای تعالی. (ص ۱۸۵)

– «اخی محمد خراط روایت کرد: وقتی چنان بودم که اگر در روزی بیست زن به سرای من درآمدی و چیزی خریدی، در هیچ زنی ننگریستمی. تا روزی از سرای بیرون آمدم، دختری دیدم بر در سرای، نیکو به چشم من درآمد، گفتم: دریغا تا بدین غایت من ازین غافل بودم. در حال چشم من درد خاست و هیچ نمی‌دیدم. برخاستم و بر خری نشستم و به نزدیک شیخ الاسلام رفتم. چون چشم مبارک او بر من افتاد گفت: هر که در زن مسلمانان نگرد، چنین باشد. آب دهان خویش در چشم من کشید، در حال به شد.» (ص ۱۸۹)

نمونه دیگر که اگرچه آب دهان مستقیماً باعث شفای چشم نیست ولی خلال دندانانی که به آب دهان شیخ متبرک است، بیماری چشم را درمان می‌کند، در اسرار التوحید آمده است و به دلیل زیبایی این حکایت با وجود طولانی بودن به نقل آن می‌پردازیم:

«زنی بوده است در نیشابور او را ایشی نیلی گفته‌اند. سخت زاهده و عابده و از خاندان بزرگ و اهل نیشابور بدو تقرب کردند و به زهد و روزگار او تبرک نمودندی و مدت چهل سال بود تا از سرا، پای بیرون ننهاده بود و به گرمابه نشده و دایه‌ای داشت که پیش وی خدمت کردی. چون شیخ ما ابوسعید قدس الله روحه العزیز به نیشابور شد و آوازه او در شهر منتشر گشت که از میهنه، شیخی آمده است، او را کرامات ظاهر است، و مجلس می‌گوید، و هر که را در میان جمع اندیشه‌ای به خاطر درآید، او جواب آن می‌گوید. روزی ایشی دایه را گفت: برخیز و به مجلس شیخ شو و سخنی که وی گوید، یادگیر تا باز آیی با من بگویی. دایه به مجلس شیخ آمد. شیخ سخن می‌گفت. دایه آن سخن یاد نتوانست گرفت و فهم نتوانست کرد. شیخ این بیت بگفت:

من دانگی و نیمم داشتیم جبّه کم دو کوزه نبی خریدهام پاره کم
بر بریط من نه زیر مانده است و نه بم تا کی کوی قلندری و غم غم
چون دایه باز آمد، ایشی پرسید که شیخ چه گفت؟ او این بیت یاد گرفته بود،
بگفت. ایشی گفت: «برخیز دهان بشوی، این چه سخن دانشمندان و زاهدان باشد؟» دایه
برخاست و دهان بشست.

و این ایشی را عادت بودی که از برای مردمان داروی چشم ساختی و مردمان را
دادی. آن شب بخفت. چیزی سهمناک به خواب دید، برجست و هر دو چشم ایشی
درد خاست. هر چند دارو ساخت بهتر نشد. به همه اطبا التجا کرد، هیچ شفا نیافت.
بیست شبانه روز از این درد فریاد می کرد. یک شب در خواب شد، به خواب دید که
اگر می خواهی که چشم تو بهتر شود، برو رضای شیخ میهنه با دست آور و دل عزیز او
دریاب.

دیگر روز، ایشی هزار درم فتحی در کیسه ای کرد و به دایه داد و گفت: پیش شیخ
بر. چون شیخ از مجلس فارغ بود، پیش شیخ بنهاد و شیخ را سنت چنان بودی که چون
از مجلس فارغ شدی، مریدی، خشک نانه ای پیش او بنهادی و خلالی. شیخ آن نان
بخوردی و خلال کردی. شیخ خلال می کرد که دایه آن سیم پیش وی بنهاد. چون
خواست که باز گردد، شیخ گفت با دایه: «این خلال بگیر و کدبانو را، که تو در خانه او
باشی بگو که این خلال در آب بجنبان و بدان آب، چشم خویش بشوی تا چشم
ظاهرت شفا یابد و انکار و داوری این طایفه از دل و سینه بیرون کن تا چشم باطنت نیز
شفا یابد.» دایه آمد و با ایشی بگفت. ایشی اشارت نگاه داشت، خلال به آب بشست و
بدان آب چشم خویش بشست. در حال شفا یافت.» (۱/ ۷۳-۷۴)^۱

اما نمونه های دیگر برای درمان سایر دردها مانند معالجت زخم پا:

— «[خواجه امام شمس الدین] آورده بود که در نیشابور بودم، بر پشت پای من ریشی
آمده بود و اول زمستان بود. گفتم که زمستان است و چنین ریشی برآمده و حدیث
طهارت دشوار خواهد بود، و عادت چنان است که ریشی مرا پیدا آید، اقل دو ماه بماند
و من در رنج آن درماندم، مرا تدبیر و داوری آن کن. شیخ الاسلام انگشت خود به

دندان‌های خود درمالید و بدان ریش من درمالید. در حال خشک شد و مرا از آن رنجی نبود.» (مقامات ژنده پیل، ص ۲۷۱)

یا بهبود درد دندان به نوعی شگفت‌آور از رساله قشیریه:

«نعمان ابن موسی [حیری] گوید: ذوالنون مصری را دیدم دو مرد با یکدیگر خصومت کرده بودند یکی لشکری و یکی رعیت. این رعیت، یکی بر روی این مرد سلطانی زد، دندان او بشکست. لشکری اندرین مرد آویخت و گفت میان من و تو امیر، انصاف دهد. خواستند که به در امیر روند. ذوالنون ایشان را بخواند و آن دندان از دست آن مرد بستد و به آب دهان خویش تر کرد و باز جای خویش نهاد و لب بجنبانید و در ساعت، درست شد. آن مرد لشکری متحیر بماند، زبان گرد دهن برمی آورد، دندان‌های خویش راست دید چنان که بود.» (رساله قشیریه، ص ۶۹۱)^۲

سیر تاریخی این کرامت

اما در تحقیق برای ریشه‌یابی این نوع از تبرک در منابع درجه اول و تفاسیر مختلف دیده شد که این عمل بارها از جانب حضرت رسالت صورت پذیرفته و حضرت رسول به کرات، آب دهان مبارک خود را مایه تبرک و درمان بیماری‌ها کرده‌اند. جالب‌تر آنکه حتی پیش‌تر از ایشان در انجیل هم، چنین عملی از جانب حضرت عیسی (ع) صورت پذیرفته است.

در انجیل یوحنا می‌خوانیم:

«در راه که می‌رفت، کوری مادرزاد دید. شاگردانش از او پرسیدند: «استاد، گناه از کیست که این مرد کور به دنیا آمده است؟ از خودش یا از والدینش؟» عیسی پاسخ داد: «نه از خودش، و نه از والدینش؛ بلکه چنین شد تا کارهای خدا در او نمایان شود...» این را گفت و آب دهان بر زمین افکنده، گل ساخت و آن را بر چشمان آن مرد مالید و او را گفت: برو و در حوض سیلوحا (که به معنی فرستاده است) شستشوی کن. پس رفت و شستشوی کرده، از آنجا بی‌نا بازگشت.» (انجیل عیسی مسیح، ص ۲۶۹، حکایت ۹، آیات ۲-۸) نکته قابل توجه در حکایت انجیل آن است که در اینجا نیز نابینایی مادرزاد شفا می‌یابد.

در تفاسیر اسلامی، آب دهان حضرت موسی(ع) نیز چنین اثر اعجاب آوری داشته است، در طی این روایت، آسیه، همسر فرعون دچار بیماری برص می شود و چون اطبا از درمان او عاجز می شوند، فرعون جماعتی از اهل علم را فرا می خواند، آنان پس از مطالعه و تحقیق بسیار می گویند: «ما این در کتب اوایل خوانده ایم و در کتابها چنین خواندیم که: دوا از جهت رود نیل باشد که از این تاریخ در فلان سال و در فلان ماه و فلان روز در این رود کودکی را یابند در تابوتی، آب دهن آن کودک این علت را سود دارد. فرعون کسان برگماشت تا بر کنار رود نیل می بودند تا تابوتی چنین پیدا شد، بگرفتند و پیش فرعون بردند. چون آسیه سر تابوت باز کرد، موسی را بر کنار گرفت و آب دهان او برگرفت و بر آن برص مالید، در حال خدای تعالی شفا داد.» (روض الجنان و روح الجنان، ۱۵/۱۰۰-۱۰۱؛ همچنین ر. ک: مواهب علیّه، ۳/۳۶۱؛ تفسیر منهج الصادقین، ۷/۵۲؛ ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ۶/۷۲) نکته جالب در این روایت آن است که در کتب اوایل نیز به درمان از طریق آب دهان اشاره شده است.

چنان که پیش تر گفته شد، این گونه نادر از تبرک و شفا بخشی، بارها در سیره حضرت ختمی مرتبت(ص) مشاهده می شود تا جایی که در برخی تفاسیر، شفای بیماران با آب دهان را از ویژگی های حضرت رسول بر شمرده اند. (تفسیر سوره آبدی، ۴/۴۵۸؛ اقبال الاعمال، ص ۵۰۰)

شواهد تبرک با آب دهان حضرت رسول(ص)

مشهورترین نمونه از این دست تبرک را که اکثر منابع شیعی آن را ذکر کرده اند، در قضیه «عشیرتک الاقرین» می بینیم. پیامبر سه مرتبه درخواست وصی و جانشین می کند، حضرت علی(ع) هر سه بار پیش قدم می شود. سپس پیامبر به او فرمود: «نزدیک من آی. پس دهان او را باز کرده، از آب دهان خود در دهانش ریخت و نیز بین دو شانه او و دو پستانش را با آب دهان خود تر کرد، ابولهب گفت: آه که چه جایزه بدی به پسر عمّت دادی، که دعوت را پذیرفت، دهانش و رویش را پر از تف و آب دهان خود کردی، فرمود: پر از علم و حکمتش کردم.» (ترجمه تفسیر المیزان، ۱۵/۴۷۶؛ همچنین تفسیر فرات، ص ۳۰۳-۳۰۴) امیر مؤمنان علی(ع) سالها بعد خود به این امر تصریح می کند.

در کتب حدیث آمده است زمانی که آن حضرت به خلافت نشست و از مردم بیعت گرفت، روزی با کفش و جامه و ردای پیامبر به مسجد آمد و بر منبر رفت سپس فرمود: «سلونی قبل ان تفقدونی»: پیرسید که این تأثیر آب دهان حضرت رسول (ص) است.^۵

در اینجا می‌توان بین نمونه حاضر که آب دهان پیامبر برابر علم و حکمت دانسته شده است، با شواهدی که پیش‌تر ذکر شد و در آن‌ها شعرا و دانشمندان، آب دهان پیامبر، خضر یا بزرگان عرفا را اخذ کرده‌اند، ارتباطی مستقیم برقرار کرد.

نمونه‌ای دیگر از این دست را می‌توان در تذکرة الاولیای عطار و ذیل شرح احوال امام شافعی یافت. در آنجا آمده است: «شافعی گوید که رسول - علیه السلام - را به خواب دیدم. مرا گفت: ای پسر تو کیستی؟ گفتم: یا رسول الله یکی از گروه تو. گفت: نزدیک آی. نزدیک شدم. آب دهن خود بگرفت تا به دهن من کند. من دهن باز کردم چنان که به لب و دهان و زبان من رسید. پس گفت: اکنون برو که خدای یار تو باد و هم در آن ساعت، علی مرتضی را به خواب دیدم که انگشتی خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم علی و نبی بر من سرایت کند.» (ص ۲۱۶)

استاد احمد مهدوی دامغانی، در طی مقاله‌ای سودمند، قدیم‌ترین منابع را در مورد ازدواج و شب زفاف امیرالمؤمنین علی (ع) و حضرت فاطمه (س) گردآوری و ترجمه کرده‌اند. در بخشی از این مقاله می‌خوانیم:

«علی (ع) را فرمود: برخیز و آبی برایم بیاور! علی (ع) کاسه‌ای چوبین برگرفت و از مشک، آبی در آن ریخت و آن را نزد پیغمبر (ص) آورد. پیغمبر (ص) آن کاسه را به دست گرفت و دهان مبارک خویش از آن آب پر ساخت و پس از مضمضه آن را به کاسه برگردانید. آنگاه مستی از آن آب برگرفت و بر سر روی علی (ع) پاشید و به او فرمود: بنشین و آب را بنوش.» (حاصل اوقات، ص ۳۱۰) سپس پیغمبر (ص) همین عمل را در مورد حضرت فاطمه (س) به جای آورد و عروس و داماد را ترک کرد.

در تعدادی از شواهد به دست آمده حضرت رسول (ص) آب دهان خود را در دهان کودکان می‌گذارند و گویی با این عمل کودک از امتیازی خاص و ویژگی ممتاز برخوردار می‌شود که در طول زندگی از آن بهره‌مند خواهد بود.

نمونه برجسته آن را سنایی در حدیقه الحقیقه درباره حضرت علی (ع) آورده است:

مهتر انگشت بر دهان آورد قطره آب بر زبان آورد
سر انگشت خویش را تر کرد آنگهی در دهان حیدر کرد
داد مردی و علم و حفظ سخن سر انگشتش از بن ناخن
(ص ۲۵۲)

شاهد دیگر از این نمونه در مورد سالار شهدا، حسین ابن علی (ع) آمده است. وقتی ایشان به دنیا آمد، نزد حضرت رسول (ص) برده می شود. پیامبر (ص) نیز آب دهان خود و بنا بر روایتی، زبان در دهان کودک نهاده، می فرماید: «حسین منی و انا من حسین» (کشف الغمّة فی معرفة الائمة، ۶۱/۲؛ کامل الزیارات، ص ۵۶)

در صحیح بخاری، طی روایتی از اسماء دختر ابی بکر آمده است که فرزند او عبدالله ابن زبیر، پس از تولد به عنوان اولین مولود دین اسلام از آب دهان پیامبر بهره مند شد. (ص ۱۸۷۶)

در نمونه ای متفاوت با دیگر شواهد، پیامبر (ص) آب دهان خود را در چاه خشک حدیبیه می اندازند و چاه سرشار از آب می شود. (ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ۵۸/۶) تفاوت عمده اینجا است که این بار مخاطب آب دهان حضرت رسول آدمی نیست و چاه به عنوان یک جماد، تأثیری عظیم از این آب دهان می گیرد.

درمان و شفابخشی با آب دهان حضرت رسول (ص)

دیدیم که در نمونه های ارائه شده، بیشترین تأثیر درمان بخش آب دهان برای مداوای بیماری های چشمی یا نابینایی است و حتی در کهن ترین شاهد خود در انجیل هم نشان دادیم که حضرت عیسی (ع) با همین عمل، کوری مادرزاد را درمان کرد. در مورد حضرت رسول (ص) نیز مشهورترین نمونه ای که در تفاسیر، انعکاس و بروز چشمگیری دارد، به جنگ خیبر و درمان چشم درد حضرت علی (ع) مربوط است. این نبرد دشوار در سال هفتم هجری واقع شد و در جنگ اصلی پیش از حضرت علی (ع)، عمر و ابوبکر هر کدام یک روز کامل به نبرد پرداختند و از آن نتیجه ای حاصل نشد تا اینکه پیامبر

فرمودند: «من فردا رایت به مردی دهم که خدای و پیغمبر، او را دوست دارند و او، خدای و پیغمبر را دوست دارد.» (روض الجنان، ۷/۷) فردا پیغمبر اکرم (ص) سراغ حضرت علی (ع) را گرفتند. سلمان خبر از چشم درد ایشان داد، سپس به فرمان حضرت رسول امیر مؤمنان را به نزد ایشان برد. «او پیش رسول رفت، رسول- علیه السلام- آب دهن مبارک خود در چشم او دمید و دست به او فرود آورد. در حال چشم باز کرد چنان که پنداشتی که او را هرگز درد چشم نبوده است و رایت به او داد.» (همان، ۸/۷؛ همچنین الارشاد، ۱/۱۲۶؛ الامالی، ص ۵۱۳؛ ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ۶/۷۲؛ تفسیر منهج الصادقین، ۳/۲۵۹؛ ترجمه تفسیر المیزان، ۳/۳۶۷ و ۱۸/۴۴۰) گفتنی است محتشم کاشانی ترجیع‌بندی دارد در مدح حضرت علی (ع) که در بیت‌ی با الهام از این واقعه سروده است:

گوشه چشمی فکن سویم به بینایی که داد نرگست را تازگی ز آب دهان مصطفی
(دیوان، ص ۳۰۳)

نمونه دیگر از این شفابخشی، در تاریخ کامل ابن اثیر آمده است. وقتی که حضرت علی (ع) با پای شکافته و آبله بسته از مکه به مدینه رسید، «پیامبر (ص) به نزد وی آمد و او را در آغوش فشرد و از روی مهربانی بر وی گریست، زیرا که دید پاهایش به سختی باد کرده است. او آب دهان در دست خود انداخت و آن را بر پاهای علی گذر داد. پس از آن علی (ع) تا روز کشته شدن، از درد پا گله نکرد.» (۲/۹۳۲)

شاهدی مشابه این قضیه را در تفسیر سوره آتیه می توان یافت: حضرت رسول هنگام مهاجرت به مدینه با ابوبکر به غار وارد شدند، ماری ابوبکر را می گزد: «ابوبکر بنگفت که نبادا دل رسول مشغول شود. رسول خود به جای آورد، زود آب دهن خویش بر خاک افکند و به انگشت بمالید... و آن را بر پاشنه بوبکر مالید. بوبکر از آن درد زهر شفا یافت، لکن تشنگی بر وی غلبه کرد.» (۲/۲۹۴۱)

در منابع قدیم نیز دیده می شود که حضرت رسول به همین روش، پای عمرو ابن معاذ را درمان می کنند. (الخراج و الجراح، ۱/۵۰) یک نمونه منحصر به فرد از این گونه شفابخشی در تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) دیده می شود. در جنگ بنی قریظه

حضرت علی(ع) رشادت بسیار از خود نشان می‌دهد و زخم‌های کاری به ایشان می‌رسد. این زخم‌ها چنان بوده که فرشتگان از خداوند می‌خواهند تا روی زخم‌ها را به منظور شفا با شراب بهشتی شستشو دهند و خداوند به آنان می‌فرماید: اینک چیزی بهتر از شراب بهشتی بر زخم‌ها نهاده می‌شود و سپس پیامبر(ص) با آب دهان خود بر زخم‌های حضرت علی(ع) مرهم می‌نهند و بدین گونه جراحات درمان می‌یابد. (التفسیر المنسوب الی الامام العسکری، ص ۶۶۹) نکته بسیار حائز اهمیت این است که در روایت اخیر، حضرت حق نیز به تأثیرگذاری آب دهان حضرت رسول تصریح می‌کند و حتی آن را از شراب بهشتی برتر می‌نهد. نمونه‌های دیگری از این گونه شفا بخشی توسط حضرت رسول یافته شد که جهت پرهیز از تطویل، تنها مآخذ آنها در انتهای مقاله ذکر می‌شود.^۴

ادامه این کرامت تا روزگار متأخر

در شواهدی که پیش‌تر بررسی شد، دیدیم که پس از حضرت رسول(ص) این گونه نادر و شگفت از کرامت و تبرک در سطحی محدود و انگشت‌شمار از سوی برخی عرفا بروز می‌کرده است. اما نکته جالب توجه اینکه پس از تورق بسیار، شواهدی به دست آمد که این نوع کرامت خاص تا زمان معاصر و نزدیک به ما نیز معمول بوده است. از آن جمله درباره عالم جلیل القدر کاشف الغطا معروف به شیخ اکبر متوفی در سال ۱۲۲۸ هـ ق آمده است:

«شخصی بود در لاهیجان که به درد چشم مبتلا بود و چند سال درد چشمش طول کشیده بود و از معالجه اطبا بهبودی برای او حاصل نشده بود. چون شیخ به لاهیجان تشریف برد، آن شخص خدمت جناب شیخ شرفیاب گشت و از آن جناب دعایی خواست برای درد چشم خود. شیخ آب دهان مبارک خود را بر چشم او مالید و دعا کرد، چشم او شفا یافت و دیگر درد چشم ندید.» (الفوائد الرضویه، ص ۷۳) در نمونه حاضر، باز هم شفای بیماری چشم با آب دهان صورت گرفته و مربوط است به قرن سیزدهم نزدیک به دو‌یست سال پیش.

شاهد دیگر را در اواسط قرن نوزدهم و در میان مردم بنگال می‌توان یافت که نشان می‌دهد این عمل حتی در سرزمین هند نیز جاری بوده است. قوم خوند از نژاد دراویدی بنگال، در طی مراسمی هراسناک و باور نکردنی برای ازدیاد محصول خود، انسانی را قربانی می‌کردند و چون این قربانی در راه بشریت فدا می‌شد، فوق‌العاده مورد احترام و توجه بود. روز قربانی هر کس می‌کوشید یادبودی از آن شخص به دست آورد: «قطره‌ای از آب دهانش را خصوصاً زن‌ها چون سعادت‌ی عظیم، محترم و گرامی می‌داشتند.» (شاخه زرین، ص ۴۹۴-۴۹۶) علاوه بر این، در برخی معابد هندوستان، هنوز مردم آب دهان و تفاله چای روحانیان معابد خود را برای شفا به کار می‌برند. (مراسم زیارت در هند، <http://news.gooya.com/columnists/archives/php>)

نزدیک‌ترین نمونه به زمان ما که از این نوع کرامت به دست آمد، مربوط است به آقا سید محمد نجفی که تا سال ۱۳۵۷ش در بندر انزلی می‌زیست و از سوی مردم به شدت مورد احترام و اعتقاد بود. آقای غلامرضا عابدین‌زاده، کتابچه‌ای ۷۰ صفحه‌ای از احوال و کرامات ایشان فراهم آورده، و از آن جمله می‌نویسد: «در سال ۱۳۵۲، زمانی که ۱۰ ساله بودم، در ماه محرم، در دسته عزاداران و سینه‌زنان مسجد سامانسر شرکت می‌کردم و آقا را پیشاپیش همه، با پای برهنه بدون نعلین و کفش، با قدم‌های استوار در حرکت می‌دیدم... آقا با زمزمه دعا و انفاس قدسیه خود مریض را شفا می‌داد. فی‌المثل، مادرم مبتلا به نوعی بیماری چشم شد و با چشم آبریز و سوزناک نزد آقا آمد و ایشان با انگشت دست، آب دهان مبارک را به چشم بیمار مالید و از خداوند طلب شفا نمود. بعد از چند روز، به تدریج ناراحتی چشم برطرف شد.» (مختصری از زندگانی عالم ربانی آقا سید محمد نجفی، ص ۴۵)

بررسی و تحلیل درباره این نوع نادر کرامت

بی‌شک امروزه آب دهان با نگاهی منفی و حتی منفور نگریسته می‌شود، ولی چنان‌که دیده شد در سیره انبیا، امامان و همچنین در کرامات بزرگان عرفانی، بارها این کرامت و تبرک دیده می‌شود. تصور اینکه در دیرباز این تلقی نادلیسند در مورد آب دهان نبوده، به دلایلی واضح رد می‌شود. برای نمونه‌های آن می‌توان به خدو انداختن

خصم در روی حضرت علی(ع) اشاره کرد که هم در کتب روایی چون اثر ابن شهر آشوب(مناقب آل ابی طالب، ۲/۱۱۵) آمده و هم به زیباترین وجهی توسط مولانا در مثنوی به تصویر کشیده شده است. (دفتر اول، ابیات ۳۷۲۱-۴۰۰۳) شاهد دیگر را که نشانه‌ای برای جنبه منفی آب دهان و نگاه مشابه امروزی به آن در گذشته است، در خلال برخی تفاسیر می‌توان دید. در تفسیر آیه ۱۰ سوره مجادله، حکایتی از سیره حضرت رسول(ص) آمده که در طی آن حضرت فاطمه(س) خوابی به القای شیطان می‌بیند و از آن بسیار دلگیر می‌شوند. سپس حضرت رسول(ص) از جبرئیل درخواست می‌کنند و او شیطانی با نام «زها» را که در خواب‌های مؤمنین موجب اخلاص و پریشانی می‌شود، به نزد ایشان می‌آورد. بر طبق تفاسیر، حضرت رسول سه مرتبه بر جانب او آب دهان می‌اندازند(ترجمه تفسیر بیان السعاده، ۲/۱۴-۴؛ تفسیر شریف لاهیجی، ۴/۴۱۳-۴۱۴) شاهدی دیگر از این دست، حدیثی است که علامه مجلسی در حیات القلوب از قول حضرت رسول(ص) درباره خلقت سگ آورده است، بر طبق این حدیث ماده خلقت سگ، آب دهان شیطان است. (نقل از تفسیر اثنا عشری، ۴/۳۷)

با توجه به شواهد اخیر دیده می‌شود که در گذشته نیز چون امروز از آب دهان تلقی بد و ناپسندی وجود داشته، با این حال در مورد کرامات و تبرک‌هایی که پیش‌تر به تکرار از نظر گذرانیم، دلیل اثربخشی و اهمیت آب دهان مقدسین و پاکان چه بوده است؟ اگرچه در هیچ منبعی به دلایل این امر پرداخته نشده، می‌توان با مطالعه و دقت در متون عرفانی پیشنهادهایی در این باب ارائه کرد. به عنوان مقدمه پیشنهاد، از حدیث بلند مفضل، بخشی کوتاه را که در آن امام جعفر صادق(ع) به بیان اهمیت آب دهان می‌پردازند، ترجمه و نقل می‌کنیم:

«ای مفضل، در آب دهان و منافی که در آن وجود دارد، بیندیش، این آب به طور دائم به سوی دهان سرازیر است تا حلق و زبان کوچک را(که نقش مهمی در بلع غذا دارد) مرطوب نگه دارد و خشک نشود؛ چرا که اگر این اعضا خشک شوند، انسان هلاک می‌شود و اصولاً هنگامی که در دهان رطوبتی نباشد، نمی‌تواند غذایی فرو برد.»(توحید المفضل، ص ۷۳) با توجه به این حدیث حکیمانه اضافه می‌کنیم که در

اندیشه عرفانی، انسان به تعبیری عالم صغیر است و نموداری از عالم کبیر در نهاد و سرشت او وجود دارد. نماد و نشان آب گوارا که در دنیای مادی جریان دارد، در وجود انسان آب دهان است. (نجم‌الدین رازی در *مرصاد العباد*، صفحات ۷۶-۷۷ به این امر اشاره می‌کند.) با توجه به این مقدمات، در پیشنهاد نخست می‌توان گفت همان‌گونه که آب در جهان ما نشان پاکی است، آب دهان انبیا و اولیا نیز که چشمه‌سار وجود پاک آن پاکان است، می‌تواند زداينده و محو‌کننده هر جهل و بیماری از وجود مریدان باشد. روشنی چشم و آموختن علم و قرآن به مریدان و معتقدان با آب دهان نیز می‌تواند از این مقوله باشد. مؤید دیگر در این باب آنکه، در متون عرفانی، غالباً علم بشر به قطره و علم الهی به دریا تشبیه و تعبیر می‌شود، که رابطه علم با آب و دریا در تأیید سخن ما قابل توجه است؛ برای نمونه، مولانا در مثنوی به بیانی زیبا از درگاه الهی می‌خواهد:

قطره دانش که بخشیدی ز پیش متصل گردان به دریا‌های خویش
قطره علم است اندر جان من وارهاش از هوا وز خاک تن
(دفتر اول، ابیات ۱۸۸۲-۱۸۸۳)

شیخ اجل سعدی نیز در ابیات آغازین بوستان به دریای علم الهی اشاره می‌کند:

دو کونش یکی قطره در بحر علم گنه بیند و پرده پوشد به حلم
(ص ۳۳)

ناصر خسرو نیز در مدح حضرت علی (ع) سروده است:

همه علم امت به تأیید ایزد یکی قطره خرد بود از بحارش
(دیوان ناصر خسرو، ص ۳۳۷)

در ادامه باید گفت اگر آب دهان را معادل آب و چشمه‌سار عالم صغیر بدانیم، همان‌گونه که آب در عالم طبیعت، مایع و مایه حیات است و در قرآن بارها به آن اشاره و حتی در آیه ۴۵ سوره نور می‌خوانیم: «وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ»، بنابراین برای آب دهان بزرگان دینی نیز می‌توان چنین تأثیر شگرفی قائل شد.

برای پیشنهاد دیگر می‌توان گفت، با تأمل در حدیث معتبر و قدسی قرب نوافل^۶، زمانی که بنده به مرتبه عالی روحانی می‌رسد، کارفرمای ارکان و اندام او حق تعالی

خواهد بود. در این هنگام، نه تنها روح انبیا و اولیا که جسم آنان نیز معنویت و لطافت روح را دریافت می‌کند و منبع فیض تواند بود، شاهد این سخن را در کشف الاسرار می‌توان دید. میدی، دربارهٔ آغاز رسیدن وحی به حضرت رسول(ص) می‌نویسد: «در آن روزگار شخص [جسم] شریف آن مهتر از روح لطیف وی مدد همی گرفت تا جسم او مانند روح گشت در صفا و بها.» (کشف الاسرار، ۲۳۶/۹) حال که دیدیم جسم می‌تواند به تبع روح معنویت و لطافت روحانی کسب کند، این نکته را هم به خاطر می‌آوریم که دو سوم بدن هر انسانی را آب تشکیل می‌دهد که می‌تواند بیشترین تأثیر از روح در آن منعکس شود. بنابراین، آب دهان این بزرگواران که از روح معنوی آنان بهره‌ور است، برای ارادتمندان نه تنها نادلپسند نیست بلکه ارزش و اهمیت بسیار هم می‌تواند داشته باشد. در پایان، تحلیل این گونه از کرامت و شفابخشی اضافه می‌کنیم، رمز و سرّی که در این کرامت نهفته است، از مقولهٔ همان اسرار مکتوم و نهانی است که در تمام معجزات انبیا یا کرامات اولیا وجود دارد و از یاد نخواهیم برد که ویژگی این اعمال، خرق عادت بودن و عقل‌گریزی است. بنابراین، هر گونه اظهار نظر قطعی در مورد چیستی و چونی کرامات، راه به جایی نخواهد برد.

آب دهان و مضمون پردازی شعرا

در این بخش، آب دهان را در دیوان شعرا بررسی نمودیم؛ حاصل آنکه اگرچه در میراث ادبی ما مضمون پردازی با آب دهان به ندرت صورت گرفته است، در نمونه‌های اندک هم می‌توان مشاهده کرد که غالباً شعرا، آب دهان را مشابه و معادل آب حیات دانسته‌اند. برای نمونه امیر خسرو دهلوی گوید:

بگشای دهان خویش تا دست شویم ز آب زندگانی

(دیوان امیر خسرو، ص ۵۴۰)

یا اوحدی مراغی:

هزار سال پس از مرگ زنده شاید بود به بوی آب حیاتی کز آن دهان بچکد

(دیوان اوحدی، ص ۱۷۶)

حاجب شیرازی نیز در مطلع غزلی سروده است:

مه من تنگ‌تر از پسته خندان دهان دارد مسلّم چشمه آب بقا زیر زبان دارد
(دیوان حاجب شیرازی، ص ۹۱)

و سلمان ساوجی در مثنوی فراقنامه چنین سروده است:

بیا پیش تا زآن لب چون نبات دهان را بشویم به آب حیات
(دیوان، ص ۶۳۵)

نتیجه‌گیری

در پایان این سطور و برای نتیجه‌گیری باید اشاره کرد که در متون عرفانی، نوعی خاص از کرامت و شفابخشی دیده می‌شود که پیر یا عارف کامل، با آب دهان خود موجب شفای بیماری می‌شود و غالباً با این روش، بیماری‌های چشمی را برطرف می‌کند. همچنین گاه آب دهان بزرگ معنوی، باعث تبرک مریدان قرار می‌گیرد و بدین وسیله گاه مرید بی‌سواد به حافظ قرآن بدل می‌شود یا در مواردی طبع شاعری و یا قدرت علمی به مریدان عطا می‌شود. در ریشه‌یابی تاریخی می‌بینیم که این عمل سابقه طولانی دارد. در تفاسیری، این عمل به حضرت موسی (ع) نسبت داده شده است و مشخصاً نمونه‌ای از شفابخشی کور با آب دهان حضرت عیسی (ع) در انجیل یافت می‌شود. همچنین با مطالعه سیره حضرت رسول (ص) بارها و به کرات شاهدیم که این عمل چه برای تبرک و چه برای درمان و بهبودی بیماران از طرف ایشان انجام شده است. همچنین این گونه نادر و شگفت از تبرک در طول تاریخ تا به روزگار ما ادامه داشته و جالب‌تر آنکه در میان هندیان و اقوام دیگر نیز نمونه‌هایی از این عمل وجود داشته است.

پی نوشت‌ها:

۱. برای نمونه‌های بیشتر رجوع کنید به مقامات ژنده پیل، ص ۲۲۳ و ۲۳۲.
۲. همچنین ر.ک: صفوة الصفا، ص ۳۳۷.
۳. ر.ک: صفوة الصفا، ص ۳۵۴ و ثمرات القدس، ص ۳۷۰.
۴. ر.ک: روض الجنان و روح الجنان، ۵/ ۱۹۹؛ الخرائج و الجرائح، ۱/ ۴۹؛ تفسیر فرات، ۶۶۸ و حمله حیدری، ۲/ ۲۲۶.
۵. ر.ک: الاحتجاج؛ ۱/ ۲۵۸؛ روضة الواعظین؛ ۱/ ۱۱۸؛ ارشاد القلوب الی الصواب، ۲/ ۳۷۴؛ الامالی، ص ۳۴۱؛ التوحید، ص ۳۰۴؛ الامالی، ص ۲۳۵ و مناقب آل ابی طالب، ۲/ ۳۸.
۶. ما یتقرّب الی عبدّ من عبادی بشیءٍ احبّ الیّ ممّا افترضت علیه و أنّه لیتقرّب الیّ بالنافلة حتّیّ احبّه کنت اذا سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یبصر به و یده الّتی یبطش به. (کافی، ۲/ ۳۵۲)

منابع

- الاحتجاج؛ احمد ابن علی طبرسی، تصحیح محمدباقر موسوی خراسانی، نشر مرتضی، مشهد ۱۴۰۳ق.
- التوحید؛ شیخ صدوق، تصحیح هاشم الحسینی الطهرانی، چاپ دوم، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۹۸ق.
- الارشاد؛ شیخ مفید، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، چاپ دوم، انتشارات اسلامی، بی‌جا، ۱۳۴۶.
- ارشاد القلوب الی الصواب؛ حسن ابن محمد دیلمی، شریف رضی، قم ۱۳۶۸.
- اسرار التوحید؛ محمد ابن منور، محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ سوم، آگاه ۱۳۷۱.
- اشترنامه؛ (منسوب به) شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، به کوشش مهدی محقق، زوار، تهران ۱۳۴۰.
- اقبال الاعمال؛ سید ابن طاووس، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، تهران ۱۳۶۷.
- الکافی؛ محمد ابن یعقوب کلینی، تصحیح نجم‌الدین آملی، مقدمه علی‌اکبر غفاری، اسلامی، بی‌جا ۱۳۶۲.
- الامالی؛ شیخ صدوق، محمدباقر کمره‌ای، چاپ چهارم، انتشارات اسلامی، بی‌جا ۱۳۶۲.
- انجیل عیسی مسیح؛ ترجمه هزاره نو، انتشارات ایلام، ۲۰۰۵م.
- تاریخ جهانگشای جوینی؛ محمد جوینی، تصحیح علامه محمد قزوینی، چاپ دوم، نقش قلم، تهران ۱۳۷۸.
- تاریخ کامل؛ عزالدین ابن اثیر، برگردان محمد حسین روحانی، چاپ دوم، اساطیر، تهران ۱۳۷۴.
- ترجمه احوال شاه نعمت‌الله ولی؛ تصحیح ژان اوبن، چاپ دوم، انجمن ایرانشناسی فرانسه، ۱۳۶۱.
- تذکره الاولیا؛ فریدالدین عطار نیشابوری، تصحیح ر. نیکلسن، چاپ دوم، صفی‌علیشاه، ۱۳۷۴.

- ترجمه تفسیر جوامع الجامع؛ فضل ابن حسن طبرسی، ترجمه حبیب روحانی، چاپ دوم، آستان قدس، مشهد ۱۳۷۷.
- ترجمه تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادۃ؛ سلطان محمد گنابادی، ترجمه رضا خانی و حشمت الله ریاضی، دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۲.
- ترجمه تفسیر المیزان؛ علامه محمد حسین طباطبائی، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، دفتر انتشارات اسلامی، قم ۱۳۷۴.
- ترجمه رساله قشیریه؛ ابوالقاسم قشیری نیشابوری، ترجمه حسن ابن احمد عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، چاپ سوم، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۶۷.
- تفسیر سورآبادی؛ ابوبکر عتیق نیشابوری، تصحیح سعیدی سیرجانی، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۱.
- تفسیر شریف لاهیجی؛ محمد شریف لاهیجی، تصحیح میر جلال الدین محدث ارموی، نشر داد، ۱۳۷۳.
- تفسیر فرات؛ فرات کوفی، تصحیح محمد کاظم، موسسه چاپ و نشر، ۱۴۱۰ق.
- التفسیر المنسوب الی الامام العسکری؛ به اهتمام محمد باقر ابطحی، مدرسه امام مهدی، قم ۱۴۰۹ق.
- تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین؛ فتح الله کاشانی، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، علمی، تهران ۱۳۳۶.
- توحید المفضل؛ امام جعفر صادق (ع)، مقدمه و تعلیقات کاظم المظفر، داوری، قم، بی تا.
- ثمرات القدس؛ میرزا العل بیگ لعلی بدخشی، کمال حاج سید جوادی، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۶.
- حاصل اوقات؛ احمد مهدوی دامغانی، به کوشش علی محمد سجادی، سروش، تهران ۱۳۸۱.
- حدیقه الحقیقه؛ مجدود ابن آدم سنایی، تصحیح مدرس رضوی، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۷.

- الحق المبین؛ فیض کاشانی، تصحیح میر جلال‌الدین حسینی ارموی، سازمان چاپ دانشگاه، ۱۳۴۹.
- حملة حیدری؛ ملا بمانعلی راجی، تصحیح یحیی طالبیان، انتشارات دانشگاه باهنر، کرمان ۱۳۸۳.
- الخرائج و الجرائح؛ قطب‌الدین راوندی، مؤسسه امام مهدی، قم ۱۴۰۹ق.
- دیوان امیر خسرو دهلوی؛ تصحیح سعید نفیسی، جاویدان، تهران ۱۳۴۳.
- دیوان اوحدی مراغی؛ تصحیح سعید نفیسی، امیرکبیر، تهران ۱۳۴۰.
- دیوان حاجب شیرازی؛ به اهتمام مهدی آصفی، جمهوری، تهران ۱۳۷۲.
- دیوان محتشم کاشانی؛ به کوشش مهرعلی گرگانی، چاپ سوم، انتشارات سنایی، ۱۳۷۰.
- دیوان ناصر خسرو؛ ناصر خسرو، تصحیح مینوی و محقق، چاپ ششم، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
- روض الجنان و روح الجنان؛ شیخ ابوالفتوح رازی، تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، چاپ سوم، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۸۱.
- روضة الواعظین؛ محمد ابن حسن قتال نیشابوری، به کوشش محمد مهدی حسن خراسانی، رضی، قم ۱۳۶۸.
- شاخه زرین؛ رابرت فریزر، ترجمه کاظم فیروزمند، چاپ دوم، آگاه، تهران ۱۳۸۴.
- شرح التعرف لمذهب التصوف؛ ابوابراهیم مستملی بخاری، تصحیح محمد روشن، چاپ اول، اساطیر، تهران ۱۳۶۳.
- صفوة الصفا؛ ابن بزاز اردبیلی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ دوم، زریاب، تهران ۱۳۷۶.
- غزل‌های سعدی؛ شیخ مصلح‌الدین سعدی، تصحیح غلامحسین یوسفی، سخن، تهران ۱۳۸۵.
- فوائد الرضویه؛ شیخ عباس قمی، کتابفروشی مرکزی، تهران ۱۳۳۷.

- کامل الزیارات؛ ابن قولویه قمی، تصحیح عبدالحسین الامینی التبریزی، المرتضویه، نجف ۱۳۵۶.
- کشف الغمّة فی معرفة الاثمه؛ علی ابن عیسی اربلی، هاشم رسولی محلاتی، مکتبه بنی هاشم، تبریز ۱۳۸۱ق.
- کلیات سلمان ساوجی؛ جمال‌الدین سلمان ساوجی، تصحیح مهرداد اوستا، زوار، تهران ۱۳۳۷.
- لطائف الطوائف؛ فخرالدین علی صفی، به سعی احمد گلچین معانی، چاپ سوم، اقبال، تهران ۱۳۵۲.
- مجمع البیان؛ فضل ابن حسن طبرسی، تصحیح هاشم رسولی محلاتی و یزدی، دار المعرفه، بیروت ۱۴۰۶ق.
- مختصری از زندگانی عالم ربانی آقا سید محمد نجفی؛ غلامرضا عابدین‌زاده، بی‌نا، تهران ۱۳۷۸.
- مراسم زیارت در هند؛ عباس احمدی، <http://news.gooya.com/columnists/archives/.php>
- مرصاد العباد؛ نجم‌الدین رازی، تصحیح محمدامین ریاحی، چاپ ششم، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۴.
- مقامات ژنده‌پیل؛ سدیدالدین محمد غزنوی، به اهتمام حشمت مؤید، چاپ سوم، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۸۴.
- مناقب آل ابی‌طالب؛ رشیدالدین محمد ابن شهر آشوب مازندرانی، تصحیح هاشم رسولی محلاتی، نشر علامه ۱۳۷۹.
- منیه المرید؛ شهید ثانی، تحقیق رضا مختاری، ناشر مکتب اغلام الاسلام، ۱۴۰۹ق.
- مواهب علیه؛ حسین واعظ کاشفی، تصحیح محمدرضا جلالی نایینی، اقبال، تهران ۱۳۶۹.
- نفحات الانس؛ شیخ عبدالرحمن جامی، تصحیح محمود عابدی، چاپ دوم، اطلاعات، تهران ۱۳۷۳.